

Zijad ŠEHIĆ

Filozofski fakultet, Univerzitet u Sarajevu

ŠTA SU NJEMAČKI UČENICI UČILI O BOSNI I HERCEGOVINI PRIJE STO ČETRDESET I ČETIRI GODINE?

Od sredine XIX stoljeća, kada je pitanje raspada Osmanskog carstva ušlo u akutnu fazu, porastao je interes evropskih država za Bosnu i Hercegovinu. Posljedica te nove politike bilo je otvaranje konzulata evropskih država u Bosanskom ejaletu: Austrije (1850), Francuske (1853), Velike Britanije (1856), Rusije (1857), Italije (1862) i Pruske (1864).¹ Od tada se u Bosnu i Hercegovinu upućuju vojni i politički stručnjaci, novinari, putopisci, uhode..., sa zadatkom da upoznaju i opišu zemlju i pridobiju stanovništvo za svoju politiku. Na tim putovanjima oni otkrivaju jedan novi svijet – život ljudi pretočen u orijentalnu egzotiku, omeđen starim historijskim okvirima, predstavljajući svjedočanstvo o jednom vremenu i prostoru. Utiske sa svojih putovanja pretvarali su u putopisne knjige, čiji je sadržaj bio namijenjen onima koji su imali želju da se upoznaju s ovim evropskim dijelom Osmanskog carstva. Autori prvih putopisnih dijela bili su Gustav Temel (Thoemmel), s djelom "Historijski, politički i topografski opis Vilajeta Bosne", iz 1867. godine,² i Johan Roskijevič (Johann Roskiewicz), sa "Studijama o Bosni i Hercegovini", iz 1868. godine,³ Franc (Franz) Maurer je autor knjige "Putovanje kroz Bosnu, Posavinu i Ugarsku", koja ima obilježja književnog djela.⁴

1 Hamdija Kreševljaković, *Izabrana djela*, Sarajevo, Veselin Masleša, 1991, 31.

2 Thoemmel Gustav, *Geschichtliche, politische und topografische Beschreibung des Vilajet Bosnien (das ist das eigentliche Bosnien, nebst türkisch Croatien, der Hercegovina und Rascien)*, Wien; Verlag von Albert A. Wenedikt, 1867.

3 Johann Roskiewicz, *Studien über Bosnien und die Herzegovina*, F. A. Brockhaus, Leipzig und Wien, 1868.

4 Franz Maurer, *Eine Reisen durch Bosnien, die Savaländer und Ungarn*, Julius Imme's Verlag, Berlin, 1870.

Ta djela bila su vrlo korisna jer su s velikim brojem podataka čitaocima pružali mogućnost da upoznaju glavna obilježja zemlje. Autori su davali historijske opise o prošlosti Bosne i Hercegovine i kroz njih tražili objašnjenje za trenutnu situaciju. Pored ovoga, važan aspekt bio je i geografski opis zemlje, koji će kasnije biti vrlo koristan prilikom okupacije Bosne i Hercegovine.

Julius Ebinger, prorektor gimnazije u Deminnu, napisao je "Studiju o Bosni i Hercegovini", koja je u vrijeme ustanka u Hercegovini i Bosni trebala dati informacije o dešavanjima koja su bila u središtu pažnje u Evropi. Ta studija je školske 1875/1876. godine bila jedan od predmeta za polaganje mature, a uskoro je bila dostupna i u ostalim gimnazijama u Njemačkoj.⁵ Iako lično nije posjetio Bosnu i Hercegovinu, u svojoj studiji je na osnovu putopisne literature dao njene glavne karakteristike.

From the middle of the 19th century, when the matter of the fall of the Ottoman Empire entered its acute phase, the interest of European states in Bosnia and Herzegovina increased. The consequence of this new policy was the opening of consulates of European states in the Bosnia Eyalet: Austria in 1850, France in 1853, Great Britain in 1856, Russia in 1857, Italy in 1862 and Prussia in 1864. Since then, military and political experts, journalists, travel writers, spies... have been sent to Bosnia and Herzegovina with the task of getting to know and describe the country, and gain the population for their politics. On these journeys, they discover a new world - people's lives transposed into oriental exotics, enframed in old historical frames, representing a testimony of a time and space. They turned the impressions from their travels into travelogues whose content was intended for those who wanted to get acquainted with this European part of the Ottoman Empire. The authors of the first travelogues were Gustav Thoemmel, with his work *Historical, Political and Topographical Description of the Bosnia Vilayet* from 1867, and Johann Roskiewicz, with his *Studies on Bosnia and Herzegovina* from 1868; Franz Maurer is the author of the book *Journey through Bosnia, Posavina and Hungary*, which has the characteristics of a literary work.

5 Julius Ebinger, *Studien über Bosnien und die Herzegowina. Program d. Gymnasium zu Demmin 1875/76*. Verlag Gesellius, Demmin, 1876, page 23. Drugo izdanje objavljeno je 1878. godine, s 43 stranice teksta. (Verlag von A. Frantz, Demmin, 1878).

These works were very useful because, due to the large amount of information, they provided readers with the opportunity to get to know the main features and characteristics of the country. The authors gave historical descriptions of the past of Bosnia and Herzegovina and through them sought an explanation for the current situation. In addition to this, an important aspect was the geographical description of the country, which would later prove to be very useful during the occupation of Bosnia and Herzegovina.

Julius Ebinger, vice-rector of the high school in Deminn, wrote the *Study on Bosnia and Herzegovina*, which was supposed to provide information about the events that were in the centre of attention in Europe during the uprising in Herzegovina and Bosnia. That study was one of the subjects for taking the matriculation exam in the school year 1875/1876, and soon become available in other high schools in Germany. Although he never visited Bosnia and Herzegovina himself, in his study he stated its main characteristics on the basis of travel literature.

Opis Bosne i Hercegovine možemo početi konstatacijom da, iako je uprava nad Hercegovinom i Raškom objedinjena od 1865. godine, stvari ne teku bez problema. Onome ko je ovdašnju situaciju lično vidio, ili je živio u ovim krajevima, teško će je opisati objektivno i bez predrasuda. Taj se zadatak doima još težim ako se ima u vidu činjenica da se moraju saslušati i uzeti u obzir ne baš uvjerljivi stavovi drugih ljudi, pogotovo ako su također začinjeni predrasudama. Situacija je ista i u skoro svim drugim turskim provincijama. Turske vlasti nikada nisu dale da se zemlja topografski izmjeri, popis stanovništva nije izvršen a nedostaju i zvanični statistički podaci o trgovini, zanatstvu izvozu i uvozu.

Naše znanje o ovim krajevima stoga se zasniva skoro potpuno na izvještajima stranaca koji su proputovali ovu zemlju i u njoj se više ili manje zadržali. Ipak, vjerodostojnost tih vijesti umnogome zavisi od sasvim subjektivnih karakteristika onih koji su ih pisali; koliko su bili otvoreni, koliko su imali predrasuda, jesu li uspjeli izvući istinu od ovog fanatičnog naroda i, ako jesu, da li su je mogli spoznati i razumjeti. Stoga ove vijesti ne mogu biti korištene bez detaljne kritičke provjere.

Od svih dostupnih podataka najsigurnijim mi se čine oni koje je iznio Roskijevič, autor "Studije o Bosni i Hercegovini", izdane u Beču i

Leipzigu 1868. godine (R).⁶ Majora Roskijeviča Generalštab Austrije poslao je ovdje 1862. godine, kako bi uradio topografsku kartu zemlje. On je u ovoj provinciji ostao 15 mjeseci, prokrstarivši je u svim smjerovima. Vlasti njegove države dale su mu znatna ovlaštenja i položaj, što mu je, dakako, osiguralo takav ugled da je bio u prilici da informacije crpi od najupućenijih osoba u zemlji; informacije koje običnom putopiscu ne bi bile dostupne.

Ipak, i u ovoj studiji nedostaje mnogo toga; prvo, nisu izmjerene visinske tačke, drugo, podaci nisu ujednačeni i, treće, nedostaju opisi koji će nam pomoći da spoznamo ovu zemlju i ljude. Uprkos tome, ponovit ću da Roskijevičev rad nudi najsigurnije podatke o Bosni.⁷ Njegov rad rezultirao je i štampanjem karte Bosne i Hercegovine i Novopazarskog pašaluka, pod pokroviteljstvom austrijske vlade. Karta je štampana u Beču 1865. godine, na četiri lista, u omjeru 1:400.000. Kasnije su štampane i karte za svakodnevnu upotrebu u omjeru 1:1.152.000, koje su također štampane na osnovu Roskijevičevih podataka.⁸

Osim njegovih, dužnu pažnju zaslužuju i podaci koje su iznijeli Gajger (Geiger) i Lebret u svojoj "Studiji o Bosni i Hercegovini i njenim putevima."⁹ Naime, Geiger je bio inženjer koji je u periodu od 1869. do 1871. godine, po nalogu barona Hirša (Hirsch), rukovodio poslovima trasiranja i izgradnje puteva kroz Bosnu, i to u smjeru od Novog do Mitrovice. Ovo sažeto djelo možemo podijeliti na dva dijela. Prvi dio sadrži opise zemlje i ljudi, a zasniva se uglavnom na Roskijevičevim podacima, a drugi dio govori o komplikacijama koje su dvojica inženjera imala prilikom građenja puteva kroz Bosnu i o tome kako su ih savladavala.

Poseban dodatak u ovom djelu čine informacije o putevima koje su gradili i o udaljenostima između gradova. Sve je to ilustrirano stručnim crtežima, pa možemo reći da je ovo prvo djelo koje nam na naučnim osnovama pruža podatke o Bosni.

6 Pod u zagradi navedenim slovima su dalje navedena djela citirana.

7 O tome gotovo ne može, uprkos Maurerovoj iznijetoj tvrdnji, postojati sumnja ako ovu knjigu uporedimo s našim drugim izvorima, posebno s Geigerom i drugim službenim izvorima.

8 Također, ovu ocjenu moramo, uprkos M 227, držati ispravnom, u kojoj se pozivamo na autoritet G 3, 11.

9 Geiger und Lebret, *Studien über Bosnien, die Herzegowina und die bosnischen Bahnen*, Wien, 1873.

Spomenut ćemo i Maurerovo djelo “Putovanje kroz Bosnu”, izdano u Berlinu,¹⁰ koje se po značaju ipak ne može mjeriti s prethodno navedenim djelima. Pisac je putovao kroz Bosnu od 15. juna do 3. jula 1868. godine, bez ikakvog naučnog zadatka. Nosio je pritom samo dvije lagane torbe, kao i svaki turista. On nam, dakle, pruža značajne (iako ponekad preopširne) dojmove turista. Bitno je to što on svoje dojmove iznosi prilično objektivno i bez predrasuda, kao i činjenica da nam njegov rad može poslužiti kao sredstvo za upoređivanje podataka drugih autora.

Što se tiče izvora iz evropskih konzulata, mogu reći da mi je bio dostupan samo jedan: izvadak iz izvještaja austrijskog generalnog konzula Teodorovića, tj. kopija izvještaja iz “Narodnih novina” od 8. oktobra 1875. godine (Th). Ne sporeći vrijednost takvih izvještaja, moram primijetiti da su se austrijski konzuli ovdje veoma često mijenjali, ne ostajući dovoljno vremena da bi mogli stvoriti realnu sliku. Čak i spomenuti izvještaj iz “Narodnih novina” očigledno nije oslobođen štamparskih i materijalnih grešaka. Od starijih radova mogao sam iskoristiti djelo “Pogledi na Bosnu, Rašku, Hercegovinu i Srbiju”, autora Von Zedlitz (Cedlica) (Z). U ovom kratkom djelu mogu se naći vrijedni izvori, pogotovo oni koji se odnose na dolazak Napoleovih agenata na ove prostore, čiji je zadatak bio da izvide kakve su mogućnosti da Napoleon i Tursko carstvo stavi u okvir svoje imperije. Vrijednost je i ovog djela u tome da može služiti za poređenje s drugim podacima, ali i pomoći sklapanju mozaika razvoja ovog društva, pružajući podatke od prije pola stoljeća.

Kao izvor spomenut ćemo djelo “Slaveni u Turskoj”, Roberta Cypriana, izdano u Dresdenu i Leipzigu 1847. godine, a koje je s francuskog preveo Marko Fedorović.¹¹

Nakon što sam ovo naveo, treba zaključiti da je to literatura na koju se može osloniti. Jer izvori poput “Geografskih novina” (Petermann) veoma malo kazuju. “Saopćenja geografskog društva” iz Pariza, izdana u januaru 1873. godine, gdje se opisuje putovanje botaničara Knapa (Knappe) u Bosnu, kao i izdanje od marta 1875, gdje Sen Mari (Sainte-Marie)

10 Na priloženoj karti navedena je 1870. godina.

11 Robert Cyprian, *Die Slaven der Turkei, oder die Montenegriner, Serben, Bosniaken, Albanesen, und Bulgaren, ihre Kräfte, und Mittel*. Aus den Französischen übersetzt, erortert und berichtet von Marko Fedorowitsch. Erste und Zweite Theil. Arnoklische Buchandlung, Dresden und Leipzig, 1847.

opisuje Hercegovinu, nažalost, nisam uspio pronaći. Nisam uspio pronaći ni malo djelo “Bosna i Hercegovina za vrijeme misije Dževdet-efendije” od Paska Vase-efendije, objavljeno u Carigradu 1865. godine. Stoga sam podatke crpio iz Ferlejevog (Farley) rada “Moderna Turska”, koji je objavljen u Londonu 1872. godine, II izdanje (F).¹² Očigledno je, međutim, da je autor simpatizer Osmanlija, pa se ni njegovi podaci ne mogu uzeti zdravo za gotovo.

Na osnovu svih navedenih izvora hoću da pokušam opisati osmansku provinciju Bosnu, gdje je orijentalno pitanje ponovo aktuelno. Želim pokušati pronaći uzroke i razloge koji su utjecali na razvitak kulture, ili na njen nazadak, na ovim prostorima. Mislim da je neophodno da prethodno bacimo pogled na geografski položaj Bosne.

Balkansko poluostrvo razlikuje se jasno od druga dva južnoevropska poluostrva po tome što jedino ono nije odvojeno planinskim masivom od kontinentalne Evrope. Kada prekoračite Pirineje ili Alpe, zakoračit ćete u drugi svijet. Ovdje na Balkanu nema geografskih barijera, pa i nije jasno uočljiva granica na kojoj se susreću i isprepliću Istok i Zapad.

Tokovi Save i Dunava stvaraju kako prirodnu tako i političku granicu. Uprkos svemu, Balkan je s aspekta kontinentalne Evrope nepriступačniji od ostala dva poluostrva. Kada bi ga neko želio zauzeti, vidio bi da je on pun prepreka, nesavladivih poput neprohodnih planinskih puteva koji presijecaju ovu zemlju. Jedina dobra cesta koja spaja Orijent i Zapad vodi kroz dolinu srbijanske rijeke Morave. Cesta se negdje na sredini račva, pa jedan njen dio vodi kroz Trajanska vrata i dolinu Marice, a drugi prekoračuje makedonska brda, prolazi kroz vardarsku dolinu i gubi se prema grčkom Solunu. Ko bi mogao nabrojati sve silne makedonske, grčke, perzijske i druge vojske koje su ovom cestom hodile ka Dunavu. Ovim su predjelima nekad krstarili Kelti kako bi porazili Grke. Ovdje kod Dunava napustili su cestu i uputili se neprohodnim balkanskim planinama. Vijekovima je ovom cestom odzvanjala janjičarska muzika, prethodnica vlasti velikih vezira, nakon koje je brzo osvojena Srbija i središnja kotlina Dunava. Karavane evropskih i azijskih trgovaca vrludaju stoljećima ovom cestom, koja i danas služi

12 James Lewis Farley, *Modern Turkey*, London, Hurst and Blackett, 1872.

kao glavna putnička, vojnička i poštanska veza prema Carigradu.¹³ Ovaj strateški tako važan put samo na zapadu prolazi kroz brda Bosne, sudara se s Alpama i Šar-planinom, prolazi kroz njihove zamke i vrleti, spajajući kako balkanske krajeve međusobno tako i Balkan s kontinentalnom Evropom.

Balkanske planine su velika prepreka eventualnom neprijatelju, ali pružaju i brojne prednosti braniteljima i pješadiji, nudeći bezbrojne višove za skrivanje i iznenadni napad. Na putu koji prolazi kroz dolinu Morave planine čine prirodnu tvrđavu, pa braniteljima nije teško odbiti svakog potencijalnog neprijatelja, bez obzira na to dolazi li s juga ili sa sjevera.

Zbog takvog položaja Bosna je tačka oko koje su se čitav srednji vijek lomila koplja susjednih država, naročito Ugarske i Bizantijskog carstva. Međutim, te države pokazale su svu svoju slabost kada su se Bošnjaci* u drugoj polovini 14. stoljeća uspjeli osloboditi i ustanoviti vlastitu državu, kojom su vladali domaći vladari. I Eugen Savojski zaključio je na svom pohodu da je Bosna velika barikada, koju on jeste uklonio, ali je zato princa od Hildburghausena koštala ugleda. S obzirom na strateški bitan položaj Bosne, ona nikada nije bila na margini svjetskih pokreta i promjena. Ipak, taj značajni put koji vodi iz Novog preko Sarajeva za Sjenicu i dalje je ustvari jedan loš put, pogodan uglavnom za zaprežna kola. Ne smijemo ni pomisliti koliko bi novca trebalo da se on proširi i postane jedan pristojan put.

Svi kopneni putevi ka Orijentu vode kroz Srbiju. Tek jedno vrijeme postojao je put koji je iz Trsta kroz Bosnu vodio za Solun. Međutim, svi ti putevi obrasli su u korov i potpuno su izgubili značaj nakon što su dobili konkurenciju u riječnom i morskom saobraćaju. Stoga vjerujem da će Bosna, bez obzira na strateški bitan položaj, izgubiti svoj značaj u pogledu prometa. Mislim da Geigerove vizije o putu koji će povezivati London, Pariz, Solun i Suecki kanal i koji će voditi kroz Bosnu uopće nisu utemeljene i realno izgledne.¹⁴ Kada su kopneni putevi u pitanju, uvjeren sam da će i u budućnosti najznačajniji put biti onaj koji vodi iz

13 Daniel Herman Adalbert, *Handbuch der Geographie*, Frankfurt am Mein, Verlag für Kunst und Wissenschaft, 1860. II 534

* Pod pojmom Bošnjaci misli se na pripadnike svih konfesija.

14 G 23

Beča u Carigrad, ali on prolazi kroz Srbiju, a ne kroz Bosnu. Također sam uvjeren da će se Engleska i Francuska uvijek odlučivati za morsku komunikaciju s Orijentom, zato što je taj je promet jeftiniji i što plovila nisu izložena samovolji nijedne strane vlasti.

S obzirom na to da će Bosna, dakle, izgubiti međunarodnu važnost, morat će se osloniti na vlastite resurse ako planira dalji razvoj. Međutim, valja se upitati jesu li ti resursi dostatni da omoguće procvat zemlje. Na to pitanje morat će odgovoriti oni koji ovdje žive, rade i vladaju. Kao što je ranije rečeno, Bosna je brdska i planinska zemlja. Samo uz Savu možete sresti nešto ravnice.

Što se tiče planina, njih po formaciji možemo podijeliti u dvije grupe. Jedna grupa leži između rijeka Vrbasa i Drine. Tvore je razgranati gorski grebeni. Obronci su im bogati šumom i pašnjacima, a uzdižu se do šest hiljada stopa. Najvišu tačku dostižu na planini Konjuh. Njene doline su uglavnom plodne. Druga grupa planina leži južno i zapadno od Vrbasa. To su kraške planine koje se uzdižu u visoravni, da bi se opet lagano spuštale do kotlina. Obronci su oštri i strmi, tek ponegdje pošumljeni, a u podnožju su uske doline. Kada su visoravni u pitanju, one su, zavisno od toga ima li na njima vode, ili plodne ili kamene pustinje.¹⁵

Ove planine na jugu rastu i dostižu na Komu i Durmitoru visinu od oko 8.000 stopa.¹⁶ Lanci ovih planina dalje se protežu prema sjeverozapadu i jugoistoku. U tim smjerovima nalaze se i četiri prostrane doline, koje ovu zemlju nose prema sjeveru: dolina Une, koja se prostire na sjeveru, prema granici s Austrijom, zatim doline Vrbasa i Bosne, i, napokon, dolina Drine, koja čini granicu Bosne sa Srbijom. Sve te rijeke pripadaju slivu rijeke Save. Trebamo navesti i rijeku Neretvu, koja se u svom donjem toku probija kroz jednu poprečnu dolinu između planina, dok je njen gornji tok karakterističan za sve brze planinske vode.

15 G 4

16 R 6 ff. daje sljedeće, na procjeni zasnovane podatke do 5000': Kom 9000', Durmitor 8000', Bjelasica 7000', Treskavica 6600', Radobolja 6200', Zec preko 6000', Ljubinja, Lipeta, Vlah, Tisovac, Vrabac, Volujak, Konjuh, Čvrstica 6000', Crvanj oko 6000', Matjevica, Čabilja, Gvozd, Trtla 5-6000', Dumoš planina 5800', Štit, Vranica, Suhac, Vlašić 5-6000', Crna gora preko 5500', Črljeвица, Velež 5560', Gola Jahorina 5400', Romanija 5300', Trebević 5100', Lisina preko 5000', Vitergo, Vitorog, Herbina, Visočica, Sog, Javornik, Javor, Baba 5000'. Koliko su svi ovi podaci o visini nepouzdati vidi se prema podacima na Stilerovoj karti iz 1875, u svakom slučaju najpouzdanijem izvoru, navedeni podaci za Kom 7500' i za Durmitor 7475'.

U kraškoj Hercegovini posebno je zanimljiva pojava rijeka ponornica, čije vode propadaju kroz porozni krš duboko u zemlju, da bi kroz zemljinu utrobu pronašle put i u podnožjima visoravni huknule na svjetlo dana i pustile velike količine vode kao iz ždrijela. Naučnici pretpostavljaju da su podzemni tokovi tih rijeka međusobno povezani.

Klimu Bosne određuje njena planinska struktura, pa je klima ovdje mnogo oštrija nego što bi se moglo očekivati s obzirom na to da je to zemlja na jugu. Iako Sarajevo leži na istoj geografskoj širini kao i Firenca ili Marsej, termometar ovdje zimi pada na minus dvanaest, pa i niže, dok se ljeti penje do najviše 28 stepeni.¹⁷ Bez obzira na godišnje doba, noć ovdje gotovo uvijek donosi znatan pad temperature. Zima se na planinama zadržava i do osam mjeseci, pa vrhunci masiva leže pod snijegom i u ljetnim mjesecima.¹⁸ U Hercegovini klima više nalikuje italijanskoj; zime su blaže, a ljeta se duže zadržavaju.¹⁹

Podatke o odnosu neplodnih i plodnih područja, pogodnih za obradivanje, nigdje nisam našao. Te podatke nemoguće je utvrditi i zbog toga što nisu sve plodne površine obrađene, mnoge prekriva neprohodno grmlje i šikara.²⁰ Sigurno, međutim, nećemo pogriješiti ako kažemo da je samo mali dio obradive zemlje iskorišten kao oranica, dok se ostalo koristi u svrhe stočarstva i šumskog gospodarstva. Kada su biljne kulture u pitanju, ovdje najbolje uspijevaju pšenica, ječam i kukuruz.²¹ Čokote vinove loze možemo vidjeti u Hercegovini i sjevernoj Bosni, ali su prinosi takvi da jedva zadovoljavaju domaće potrebe, pa se o izvozu ne može ni govoriti.²² U srednjoj Bosni, međutim, klima je takva da grožđe, iako rodi, teško može sazreti.²³ Dud raste samo u pojedinim mjestima, a o tome je li izvodljivo da se ovdje aklimatiziraju svilene bube, mišljenja su podijeljena.²⁴

17 Uporedi M 303 f.

18 M 334

19 R 63. G 6 Nešto odstupa od toga Z 58.

20 G 4, 6.

21 R 63 G 6

22 U Bosni je nemoguće bilo gdje naći vino.

23 R 64

24 R 64 G 6

Duhan koji ovdje raste po kvalitetu teško može odskočiti od duhana srednje klase.²⁵ Od vočki najčešće ćete vidjeti stabla šljive.²⁶

Kada su u pitanju domaće životinje, najviše pohvala zaslužuje bosanski brdski konj. O njegovim odličnim osobinama naše mišljenje se potpuno slaže sa hvalom koje mu iskazuje ovdašnje stanovništvo. Bosanski konj zaista je pravi brdski konj; on je prilično malena životinja, ali zato ništa manje snažna i izdržljiva i veoma je spretan dok korača planinskim putevima i stazama, koje su pune prepreka. On se s lakoćom penje i na najstrmije obronke i odlično se snalazi među rupama, ruševinama ili balvanima. Čak lahko prepoznaje opasne prepreke, pa u tim slučajevima njegovo prednje kopito dobro opipa ispred sebe prije nego što zakorači svom težinom.²⁷

Rogata stoka spada u rasu goveda, a i ona je, premda niska, široka i snažna.²⁸ Domaća ovca daje kvalitetnu i veoma finu vunu.²⁹ Kada je u pitanju pčelarstvo, bosanska klima i podneblje veoma pogoduje razvoju te radinosti.³⁰

Ipak, najveće bogatstvo Bosne leži u blagu smještenom u utrobama i na licima ovdašnjih brda. Bosna je puna prašuma u koje nikad nije došla nijedna sjekira ni lopata. U nižim predjelima planina rastu bogate šume hrasta, lipa i bukve, a što se penjete više, stupaju šume crnogorice: jele, smreke, borovi i ariši. Mnogo je ovdje za obrađivanje pogodnih vrsta drveta, a najkvalitetnijim se pokazao hrast, kako za namještaj i drvenariju tako i za konstruiranje brodova.³¹

Unutrašnjost bosanskih planina obiluje još većim bogatstvima. Željezna ruda može se posvuda naći, a sve su prilike da bi se tu moglo naći i zlata, srebra, olova, bakra i kositra. U prilog tome govore i imena gradova i rijeka: Zlatar (zlatni grad), Srebrenica (srebreni grad), Željeznica (željezna rijeka) itd.

25 R 64 306 Suprotno G 6

26 R 64

27 R 67

28 R 66 Z 60

29 R 66

30 R 69

31 R 65 G 7

Mrkog uglja Bosna ima ponajviše. Čak nije potrebno ni kopati. A slane izvore susrest ćemo u Gornjoj i Dolnjoj Tuzli.³² Bosna je veoma bogata i s izvorima mineralnih voda. Među najznačajnija vrela Roskijevič ubraja Slatinu, Han-Kiseljak, Krapinu, Han-Bretalovac i Kiseljak. Tople sumporne izvore naći ćete u Banjoj Luci, na Ilidži i Vrućici. Na putu prema Novom Pazaru naći ćete mnogo ovakvih izvora. Inženjer Geiger tvrdi da je na svom putovanju duž Lima našao mnoštvo mineralnih izvora, do tada posve nepoznatih.³³

Kada sve saberemo, priroda nije zanemarila Bosnu kada je dijelila svoja bogatstva. S jedne strane, veliki je manjak oranice, koja definitivno ne bi mogla hraniti ovo stanovništvo. Međutim, to je nadoknađeno velikim površinama pašnjaka za stoku i rudnim i vodenim bogatstvima. Zbog toga se Bosna i ne oslanja na poljoprivredu, nego na stočarstvo i industriju. Za uspješan razvoj ovdje su neophodni bolji putevi, kojima bi se proizvodi izvozili i prodavali.

Ipak, ono što je ovoj zemlji najveća prepreka na putu razvoja jeste narod. Bosni, dakle, treba vrijedan i radan narod, a upravo to joj najviše nedostaje. Putevi kroz Bosnu su loši, uski i zavojiti, što je uvjetovano oblicima zemlje i planina, dakle geografskom kompozicijom. S izuzetkom Save, sve bosanske rijeke su brze planinske rijeke, potpuno neupotrebljive za brodski saobraćaj.³⁴ Samo se na pojedinim dionicama tih rijeka može ploviti, i to u malim plovilima: Drina je plovna do Srebrenice, Bosna do Maglaja, a Sana do Prijedora. I kopneni putevi koji vode dolinama tih rijeka toliko su teški da ne predstavljaju posebnu korist u smislu prometa roba; zbog toga što su doline uske, omeđene planinama, pa su i putevi uski. Između pojedinačnih dolina ispriječili su se gorski klanci, koje graditelji puteva uspijevaju savladati tek nakon silnog rada, vještine i upornosti. O tome nam kazuju i Geigerovi profilni nacrti pruga.

Bosanski muškarci su snažan, lijep i inteligentan soj. Nisu mnogo hrabri i radini, ali su zato i veoma skromni u svojim zahtjevima.³⁵ Također su i veoma žilavi, kao i svi planinski ljudi, koji se tvrdoglavo drže

32 R 69 f. G 7 F 262

33 R 73 ff. G 8

34 Th. Veliki značaj koji G 4 rijeci za saobraćaj daje čini se vrlo upitnim.

35 Z 66. G 10. R 83. 267

navika i običaja. Za razliku od muškaraca, tvrdi Roskijevič, bosanske žene su hvalevrijedne zbog marljive prirode.³⁶

Bosanci su ljudi srednje visine, u prosjeku 5-6 cola, po našoj staroj računici. Nećete naći mnogo izuzetaka u smislu visine; nema mnogo ni niskih ni visokih.³⁷ Bez obzira na bogatstva, priroda im nije olakšala, jer je potrebno mnogo rada i upornosti kako bi se izvukla korist od prirodnih bogatstava. Zbog potpunog odsustva poduzetničkog duha i malih sredstava za ulaganje razvoj Bosne napreduje veoma sporo. To je najviše zadatak vlade, koja ovom izazovu, nažalost, nije dorasla. Ne bi se trebao žaliti novac i trud za eksploataciju mineralnog i šumskog bogatstva, razvoj stočarstva, iskorištavanje riječne snage i izgradnje puteva. Tek bi jedna takva vlada dovela zemlju do njenog procvata.

Na kojem stepenu razvoja Bosna danas stoji? Do odgovora na ovo pitanje najlakše ćemo doći ako uporedimo Roskijevičeve i Teodorovičeve podatke o Bosni s podacima o drugim zemljama. Oni su te uporedbe prikazali tabelarno, poredeći Bosnu i Prusku.

Zadržimo se još trenutak na tim podacima. Treba imati u vidu nesrazmjer u broju stanovništva, jer Bosna ima samo 27-32 posto stanovništva Pruske i samo 25-30 posto stanovništva Njemačke. Zbog toga Bosna spada u najnenaseljenija evropska područja, pred njom prednjače hladna prostranstva sjevera Rusije i Švedske. Bosna Pruskoj može parirati samo kada je u pitanju broj grla stoke, a i taj se nesrazmjer produbljuje svake godine u korist Pruske. Podaci o proizvodnji žitarica, eksploataciji ruda, industriji, uvozu, izvozu i kvalitetu puteva su naprosto neuporedivi.

Na osnovu ovih podataka možemo bez bojazni ustvrditi da Bosna u poređenju s Pruskom ima samo deset posto razvoja, ako i to nije previše. Da je to istina, dokazat će i podaci koji slijede.

Kao što smo već rekli, ne radi se na obrađivanju zemlje. To se radi samo u blizini naselja, pa je bosansko plodno tlo većinom prekriveno grmljem i korovom.³⁸ Poljoprivreda je, dakle, na najprimitivnijem nivou. Plug se sastoji od jednog čvrstog balvana, bez ikakvih željeznih dodataka,³⁹ a vuku ga dva ili tri vola.⁴⁰

36 R 267

37 M 265

38 Th. 4. G 6.

39 M 260 G 6.

40 R 84

Berba se vrši na način da za ljudima idu konji natovareni sepetima, u koje ljudi ubacuju plodove zemlje, ili pak vuku ogromna kola, čiji su točkovi napravljeni od okruglih drvenih ploča. Ni na ovim kolima nećete naći željeznih eksera niti ikakvih drugih dijelova. Takva kola, nikad podmazana, stvaraju takvu škripu i buku da ih čujete i pola sata nakon što su prošla pored vas. To su grdosije koje mogu pokrenuti šesnaest upregnutih volova, pod majstorskim bičem kočijaša.⁴¹

Štale su im u očajnom stanju, pa se sijeno radije plasti i ostavlja napolju. Vršenje se obavlja konjima, na primitivan način, kakav se još davno poznao na Orijentu.⁴² Taj postupak obavlja se na način da se žito mlati na drvenoj podlozi četiri koraka dugoj i jedan širokoj, koja je stalno u pokretu, pa se tako odvaja potrebno od nepotrebnog. Žito se melje u mlinovima primitivne konstrukcije, koje pokreću riječni brzaci. Mehanizam su točkovi postavljeni vertikalno, tako da voda udara o kašike i pokreće točak.⁴³

Uvjeti u stočarstvu su katastrofalni; stoci fali svaka njega, a čak je i zimi napolju. Kada dodamo i oskudnu ishranu, napade vukova i kradljivaca stoke te česte nalete bolesti stoke, stvara se potpuna slika o stanju u stočarstvu.⁴⁴ Samo je bosanski konj dovoljno izdržljiv da prebrodi ovakve uvjete. Rogata stoka plemenitije i krupnije vrste može se naći samo u mjestima oko Mostara.⁴⁵ Bosanske krave velike su kao naša telad koju kanimo zaklati. Ni volovi se, ni po snazi ni po veličini, ne mogu mjeriti s našim.⁴⁶

Broj ovaca danas je znatno manji nego što je bio u vremenima vladavine Omer-paše i begova zemljoposjednika.⁴⁷ Ne postoje državna preduzeća za iskorištavanje šuma i rudnog bogatstva. Željezo se na pojedinim mjestima dobija na najprimitivniji način i tim se poslom bave uglavnom Romi. Solana u Tuzli jedva pokriva troškove proizvodnje.

Nema koristi ni od industrije, koja se zadržala na nivou potrebnom da se opskrbi samo domaće tržište. U gradovima se može sresti niz

41 M 224 R 84 G 4.

42 G 6

43 M 179. 205.

44 Th- G 7

45 G 7

46 M 206

47 Th.

zanatlija: krznari, zlatari, remenari, sedlari, nožari, puškari, krojači, obučari. Možete vidjeti kako se ručno izrađuju ćilimi, deke, mesingani mlinovi za kahvu ili filigranski radovi od srebra ili zlata. Razboji za tkanje nemaju vretena, za razliku od nekih drugih krojeva. Stolar, staklar, tesar, zidar, krovar – sva ova zanimanja ujedinjena su u majstore jedne vještine, a zovu se dunderi.⁴⁸ Posao sapunarima ovdje baš ne cvjeta jer se sapuni koriste samo u javnim kupatilima, pa se uvoze iz Trsta.⁴⁹

Pojedina zanimanja, poput umjetnika, klesara i fotografa, ne postoje jer Kur'an zabranjuje slikanje i klesanje likova ljudi ili životinja. Stoga umjetnost ovdje nije ni u povoju. Ipak, čini se da Bošnjaci nisu više toliko konzervativni u pogledu slikanja živih bića. Možemo to zaključiti po podatku da su fotografi koji su putovali kroz bosanske gradove napravili lijepog posla.

Ni u Bosni ni u Hercegovini nema doktora. Iako u većim gradovima postoje vojni i civilni ljekari i hirurzi, narod im se skoro nikad ne obraća za pomoć. Razlog za to je vjerovanje u Božije određenje, kako ih uči Kur'an: "Svaka bolest koja čovjeka spopadne od Boga je, pa se u njegovu volju ne treba miješati." Po običajima zemlje, strogo je zabranjen ulazak doktora u ženske odaje muslimana. Zbog neznanja i siromaštva bolesnik pada u ruke travarima i prevarantima, a mnogi vjernici Turci puste da se na misama moli za njegovo ozdravljenje.⁵⁰ Zato i apoteka koja je otvorena u Sarajevu loše pazari.⁵¹

Štamparija je ovdje osnovana tek prije nekoliko godina, u Sarajevu, a i ona štampa tek službene obrasce i jedan sedmični list velikog formata, koji sadrži informacije o imenovanjima i zvanične objave. Dalja publicistička djelatnost u Bosni zasigurno se neće ukorijeniti.⁵²

U Bosni ne nedostaje škola, ali uprkos tome tek dva posto stanovništva ima neko obrazovanje.⁵³ Smatram da je osnovni razlog za to to što je tursko pismo veoma teško naučiti. Čak ni Osmanlije nisu vične pisanju,

48 Th.

49 M 265

50 R 219, 204, 299. Na nešto slično naišao sam kod evangelista u Mazuriji.

51 R 189, M 386

52 Uporedi suprotno M 386

53 R 241, G 10. U muslimanskim školama učenici sjede na podu ili na tepisima.

pa se njihovi službenici koriste obojenim pečatima na kojima je njihov potpis.⁵⁴

Glavni izvor prihoda Bošnjaka muslimana je trgovina. Svaki imalo bolje stojeći Bošnjak ima dućan i u njemu provodi čitav dan, čak i ako taj dućan ne posluje dobro ili uopće ne radi – da bi ubio dokono vrijeme.⁵⁵

Dućani su razmješteni u posebne ulice, pa svaka od tih ulica pripada određenom esnafu. Ovi dućani su u svakom gradu udruženi na određenim mjestima, oni leže najčešće na četverougaoim trgovima i pripadaju društvima od kojih ih trgovci unajmljuju. Ulaz u njih udaljen je tek dvije stope od ulice, a roba je napadno izložena pred oči svakog prolaznika. Dućani su jedan od drugog odijeljeni jednom prikovanom daskom. Unutra prodavač sjedi ili leži na ćilimu, puši čibuk i povremeno gutljajem kahve podmaže svoje suho grlo. Ispred njega je neka vrsta stola, širokog oko tri stope, i na tome se obavlja kupoprodaja. Valja istaći da se muslimanski trgovci ne upuštaju u slatkorječivo hvaljenje svoje robe; na kupcu je da sam procijeni.⁵⁶

Iako je trgovina osnovni izvor prihoda muslimana, u Bosni se i ta struka presporo razvija. Banke, mjenjačnice i kreditni uredi uopće ne postoje, pa novac možete dobiti samo od lokalnih zelenaša, uz ogromne kamate.⁵⁷

Uredno knjigovodstvo vode samo pojedini grčki trgovci.⁵⁸ Trgovina najviše pati zbog katastrofalnih ili nikakvih komunikacija s drugim krajevima. Transport robe u ljetnom periodu od Broda do Sarajeva (razdaljina 165 km) košta čak šest rajsmaraka (reichsmaraka)⁵⁹. Ova cijena u kišnim i zimskim periodima raste i na deset reichsmaraka za prijevoz pedeset kilograma robe.⁶⁰ Prijevoz se odvija veoma lošom cestom koja povezuje ova dva grada, a da bi se roba prebacila, potrebno je mnogo vještine i rutine. Rijeke Bosne, izuzev Save, plovne su samo na nekim dionicama, a o njihovoj regulaciji ili gradnji kanala izgleda da niko i ne

54 Turci, uostalom, pišu zašiljenom cijevi i pri tome se služe plavom ili crnom tintom, koju omotavaju pamukom da bi spriječili izlijevanje tečnosti na pojas na kojem je nose.

55 R 256

56 M 141, R 256, G 6

57 Th. O kreditnim odnosima u Turskoj upoređi, osim toga, F 204. 336 ff.

58 Th. 366.

59 Novčana jedinica koja je bila u prometu do 1945. godine (op. pr.).

60 Th 366.

razmišlja. Bilo je planova o gradnji velike željezničke pruge od Novog, preko Sarajeva i Novog Pazara do Carigrada. Međutim, od svega toga izgrađena su tek 102 km pruge između Banje Luke i mjesta Dobretić na granici. Sudeći po knjigama saobraćanja vozova u 1874. godini, ovo putovanje moglo se prevaliti za šest sati vožnje. To je i danas slijepa pruga, jer se ni u Banjoj Luci ni u Dobretiću dalje ne granaju pruge kojima bi vozovi mogli krenuti za neko mjesto u Bosni ili inostranstvu. Grupa inženjera koja je trebala napraviti studiju o daljoj gradnji pruge odavno je digla ruke od tog posla, a novine su pisale kako to i nije velika šteta jer Austrija može uhvatiti komunikacioni priključak preko Srbije. Jedina makadamska ulica kojom se može u svako doba dana i noći saobraćati jeste ona između Banje Luke i Gradiške, a duga je tridesetak kilometara.

Cesta između Broda i Sarajeva, koju spominje i Roskijevič, iz godine u godinu sve više propada, jer se niko ne brine o njenom održavanju. Ona je u tako lošem stanju da je saobraćaj poslije snjegova ili obilnih kiša potpuno nemoguć. Nije ništa bolja ni cesta koja iz Sarajeva vodi do Metkovića preko Mostara. Na nekim je mjestima konstantno poplavljena, na nekim je toliko talasasta da je skoro nemoguće voziti, a na nekim je uvijek prisutna opasnost od odrona kamenja s brda.

Veoma je bitan most preko rijeke Trebišnjice koji se nalazi na cesti koja spaja Trebinje s Dalmacijom.⁶¹ Ni za jednu ulicu u Bosni ne može se reći da je dobra; svaka je građena loše, bez prethodno pripremljenog terena, bez kvalitetne podgradnje i tamponiranja. Da je urađena podgradnja cesta, one bi zacijelo daleko duže služile svojoj svrsi. Način na koji oni grade ulice veoma je površan: u širini od deset stopa poravnaju teren, zatim to oblažu isprepletenim prućem od šest do deset cola i na kraju preko toga samo bace šljunak. Ukoliko se na putu pojavi prepreka koja mora biti savladana nasipom, gradnji nasipa pristupa se na jednak način: poreda se isprepletenu pruće i baci šljunak. Ono što drži te nasipe nije ništa drugo do snopovi pruća, pa se može pretpostaviti koliki je rok trajanja ovakvih gradnji. Ti snopovi vremenom propadnu, pa je posljedica urušavanje jednog dijela ulice.⁶²

U sličnom stanju nalaze se i mostovi, pa ih prelaze samo hrabri pješaci. O prelasku kola i konja ne može biti ni govora. Odličan opis ovih

61 Th. 366. Približna ocjena F 280.

62 R 60.

mostova daje nam Roskijevič,⁶³ koji pripovijeda šta se njemu desilo. Naime, dok je prelazio most preko rijeke Prače, jedan od konja upao je u široku pukotinu. Akcija savladavanja te nezgode bila je takva da su umalo i konj, i kola, i spasioci, i sam Roskijevič završili u zapjenušanim vrtlozima Prače.⁶⁴

Čak 95 posto puteva u Bosni su ovakvi planinski putevi, koji se bez obzira na konfiguraciju terena kreću u ravnom smjeru i kroz bespuća spajaju bosanske gradove i mjesta. Veliki problem su i stabla koja padnu na put. Izgleda da se niko ne osjeća pozvanim da ih ukloni. Na putevima gdje se odvija gušći saobraćaj brazde od zaprežnih kola ostavile su usjেকে, pa sve životinje moraju ići tragom životinja koje su prošle prije njih.⁶⁵ Oni koji nose najveći teret saobraćaja ovdje, kao i svuda na Orijentu, su brdski konji. Njihova snaga prenosi robu i putnike. To za trgovinu nije nimalo zgodno, jer konj na svojim leđima mora nositi robu, s obzirom na to da je kolski saobraćaj na većini pravaca nemoguć.⁶⁶ Privatna djelatnost se na nekim mjestima puno pobrinula za poboljšanje puteva. Međutim, zbog nedostatka sluha kod vlasti, privatnici uglavnom sami finansiraju popravak puteva kojima stiže njihova roba. Močvarna mjesta savladavaju se na način da se tu poreda veliko stijenje, poput kaldrme, ili postavljanjem brojnih međusobno uvezanih balvana. Nakon određenog vremena to kamenje se ipak pomakne s mjesta, a balvani truhnu i propadaju, pa se to pretvara u najgore smetnje na putu.⁶⁷

Poštanska veza postoji između Sarajeva i Carigrada jednom sedmično, osim toga, za Travnik, Banju Luku, Bihać, Brod, Mostar, Višegrad, Novu Varoš, Sjenicu, Novi Pazar, Zvornik i Bijeljino.⁶⁸ Ipak, najznačajnija funkcija pošte jeste prijem i isporuka službene korespondencije između različitih nivoa službe. Obični ljudi rijetko upotrebljavaju usluge koje pošta nudi. Visok procenat nepismenosti razlog je što su pisma ovdje prava rijetkost. Korespondencija s inostranstvom obavlja se preko kurira u konzulatima, čija je dužnost da osim službenih prosljeđuju i

63 R 115. Uporedi G 4.

64 Jedan željezni most na Neretvi spominje M 355.2

65 R 58, G 5

66 G 4. Th. O putovanju u Bosni uporedi R 89 ff.

67 M 313, 279, R 80.

68 Th.

privatna pisma.⁶⁹ Turska pošta podsjeća na zapuštenu štalu. Dostavna služba uopće ne postoji, pa onaj ko očekuje pismo dolazi u poštu i sam traži svoje pismo po korpama u koje su nabacane sve poštanske pošiljke, uključujući i pakete. Ono što je najčudnije jeste da se, uprkos takvoj aljkavosti, kako Roskijević tvrdi, rijetko kad desi da se neko pismo zagubi.⁷⁰

Ovdje postoje sljedeće telegrafске linije: Sarajevo – Novi Pazar – Carigrad; Sarajevo – Mostar – Metković, Sarajevo – Travnik – Banja Luka – Stara Gradiška; Sarajevo – Zvornik, Sarajevo – Dolnja Tuzla i Zvornik – Dolnja Tuzla.⁷¹ Telegrafska komunikacija obavlja se samo na turskom jeziku. I telegrafski uredi su u tako katastrofalnom stanju da poruku mogu poslati tek jednom godišnje, a telegrafski službenici su danima odsutni s posla zbog privatnih obaveza ili provoda.⁷²

Pratimo još Bošnjaka u njegovom domaćinstvu. Oni za gradnju kuća koriste materijal koji im je pri ruci; tako u Hercegovini kuće grade od neprerađenog kamena, a u Bosni od drveta i šuplje cigle. Kuće se grade bez ikakvog temelja; samo malo poravnaju zemlju, zabodu četiri grede u četiri ćoška i onda ih međusobno uvezuju rešetkastom konstrukcijom. Dobijeni međuprostori popunjavaju se šupljim ciglama, koje se vezuju prepletenim prućem. Unutrašnji pregradni zidovi sastoje se od nekoliko dasaka, preko kojih se ukoso zakuje letva koja ih povezuje. I vrata i okna su u obliku malih pravougaonika i puštaju tek škrto svjetlo u unutrašnjost. Stakla na prozorima su nepoznanica; umjesto njih je postavljena majstorski isprepletana mreža od letvica. Krovovi su u obliku visokih trokutova, pokriveni neprerađenom šindrom. Obično grade kuće na dva sprata. U donjem dijelu boravile su sluge, a te prostorije koristile su se i kao štale. Odatle su na drugi sprat vodile drvene stepenice u prostorije gdje se živjelo. Na vrhu drvenih stepenica dočeka vas jedna osmougaona prostorija – divan, gdje se domaćin odmara poslijepodne. Iz divana se ulazi u dvije do četiri simetrične sobe. Krov kuće je nerijetko i plafon. Pod je prekriven običnim daskama, koje su tako loše postavljene da užasno škripe. Ako biste na taj pod nešto posuli, to bi završilo

69 G 10

70 R 316, M 368

71 R 317

72 G 10

na glavama ljudi i životinja na donjem spratu.⁷³ Cijena gradnje ove kuće u manjim mjestima i po selima iznosi oko 400 RM, dok je cijena u Sarajevu skoro duplo veća.⁷⁴

Iz ove glavne kuće obično jedan natkriveni prolaz vodi do ženskih odaja u drugoj zgradi. Sve kuće, čak i u gradovima, okružene su baščama. Pogled izdaleka na naselja puna zelenila, iz kojih blistaju bijele kuće, pruža magičan prizor.⁷⁵ Međutim, kako se približavamo, stupamo u labirinte prljavih i uskih poprečnih ulica, kojima hara hiljade divljih pasa. Oni se bez straha izležavaju nasred ulica, kao da zahtijevaju da ih ljudi i životinje pažljivo zaobilaze, kako se ne bi suočili s njihovim zubima i gromoglasnim lavežom, koji bi uzbunio čitav kvart.⁷⁶

Glavni grad zemlje je Sarajevo, koje ima oko 45.000 stanovnika. Svi drugi gradovi manje su značajni.⁷⁷

Unutrašnje uređenje bosanske sobe podsjeća samo kroz velike polukružne komade ozidanu peć i na tu i tamo postavljene izrezbarene ormare na Zapad.⁷⁸ Nećete vidjeti ni sto, ni stolicu, ni krevet za spavanje, tri stvari koje Maurer s pravom vidi kao prvi zahtjev kulture.

Bošnjaci jedu sjedeći na podu.⁷⁹ U istom položaju izvršavaju i mnoge druge radnje. Oni sjede turski, široko savijenih nogu, pa u krilu mogu držati mnogo toga. Evropski način sjedenja, propisan službenicima Carigrada, beskrajno ih zamara.⁸⁰ Za spavanje im služi daska široka tri stope i oko osam cola uzdignuta iznad poda.⁸¹ Ona je prekrivena ćilimom ili slamom. Na ovakvim ležaljka spavaju čak i imućni Bošnjaci.

S obzirom na to da nema kreveta, sve se čini prljavim i neudobnim. I to je najgora noćna mora s kojom se putnik Evropljanin u Bosni mora nositi.

Narodna poezija je prije u Bosni bogato cvjetala, dok su još hajduci u brdima djelovali i odande uznemiravali Osmanlije. Ranije su živjela

73 R 267, G 5, M 191

74 M 334

75 G 6

76 M 348

77 R 180

78 G 5

79 M 218

80 M 143

81 G 6

djela ovih divljih duša u epskim pjesmama i narod im je često pjevao pjesme radi utjehe zbog svoje potčinjenosti. Nakon što je ovo ispoljavanje samosvijesti nestalo, nacionalna poezija je zaboravljena. Bar novi putnici ne znaju ništa o njoj. Zbirka bosanskih pjesama koju Maurer spominje je više jedan učeni pokušaj nacionalnu samosvijest na stare pjesme ponovo pobuditi, kao jedan zbornik u narodu još danas živućeg. Ne trebamo se zavarati kroz specifičan poetski izazov osmanskih gradova s kupolama i munarama njihovih džamija, ovim stranim ljudima iz drugog svijeta pred kojima je ranije Zapad zadrhtao, tim orijentalnim porodičnim životom s njegovom svetinjom haremom i njegovom pokrivenom ženom koje bi Zapad posjedovao. Naravno, Turska nije mogla izmaći idejama Zapada. Već nakon nesretnog rata s Rusijom 1828. i 1829. počeli su planovi reorganizacije. Hatišerif od Gilhane iz 1839. godine sadržavao je pravnu jednakost i slobodu vjeroispovijesti. Ovaj hatišerif potvrđen je i proširen nakon Krimskog rata hatihumajunom od 18. februara 1856. Ali sve ove reforme ostale su samo na papiru. Njihovom provođenju suprotstavili su se prije svega muslimanski duhovnjaci, koji su pri reformi mogli samo izgubiti, i kao glavni tumači Kur'ana imali su veliki utjecaj na stanovništvo.

Još jednom nazad u Bosnu. Šta Bosni treba da se razvije, šta bi to moglo biti? To se može reći s nekoliko riječi. Prvo, jedna pažljiva, jaka i mudra uprava, koja će sredstva zemlje upotrijebiti za njenu dobrobit; drugo, jedan u ljubavi za domovinu i u nacionalnoj svijesti ujedinjeni narod; treće, morska obala. Drugo je pitanje kako ova tri životna uvjeta za Bosnu i Hercegovinu treba ostvariti i kako i kada će ih budućnost donijeti. Dok ja ovo pišem, novine donose reformne planove koje je Andrašić (Andrassy) predao u Carigradu, a Porta prihvatila. Već sada se može reći da ni oni neće Bosni donijeti mira. Čak ako se ide i dalje i napravi se nezavisna kneževina, malo bi se pomoglo. Ovdje, gdje muslimansko i kršćansko stanovništvo stoji jedno naspram drugog, odnosi su znatno drugačiji nego u Srbiji i Rumuniji. Preporod osmanskih zemalja moguć je samo putem jednog sredstva, a to jedino sredstvo je rat. Ta borba na život i smrt doći će prije ili kasnije, što prije dođe, to bolje za sve zemlje: možda su događaji moćniji od svake diplomatije.